

Олександр Кучабський

ПРОБЛЕМА ФЕДЕРАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ
В УКРАЇНІ

The article examined the development of the ideas of federalism in Ukraine in terms of historical retrospect, what are the reasons for the urgency of the problem of federalism and analyzed the prospects for future administrative and territorial organization of Ukraine on principles of federalism.

У статті досліджено розвиток ідей федералізму в Україні з точки зору історичної ретроспективи, розглянуто причини актуальності проблеми федералізму та проаналізовано перспективи майбутньої адміністративно-територіальної організації України на засадах федералізму.

До найбільш дискусійних концептуальних питань адміністративно-територіальної реорганізації в Україні слід віднести проблеми федералізації, політичної та етнонаціональної автономії. Зазвичай проблему федералізму в Україні прийнято досліджувати в контексті ймовірних небезпек та загроз удосконалення системи територіального управління.

Аналіз останніх досліджень даної проблеми. Виявлення та оцінка природи федералізму в контексті адміністративно-територіальної організації України ґрунтується на дослідженнях у різних галузях науки. Крім політиків (В.Гриньов, М.Яковина), це питання досліджували вітчизняні фахівці в галузі державного управління та місцевого самоврядування (В.Кравченко, С.Телешун, В.Яцуба), історики (І. Заяць, О.Майборода), економісти (В.Геєць, В.Поповкін), географи (М. Дністрянський, Ф.Заставний, О.Шаблій) тощо. Поряд з цим, у контексті планованої адміністративно-територіальної реформи в Україні проблема федералізму досліджена недостатньо і потребує додаткового системного аналізу. З огляду на це у цій статті ставилося за мету вирішити такі завдання. По-перше, проаналізувати розвиток ідей федералізму в Україні з точки зору історичної ретроспективи. По-друге, з'ясувати причини, внаслідок яких федералізаційні ідеї в Україні не втрачають своєї актуальності. По-третє, дослідити перспективи майбутньої адміністративно-територіальної організації України на засадах федералізму.

Серед концептуальних основ адміністративно-територіальної реформи стрижневе місце безперечно належить питанню державного устрою. Попри те, що Україна згідно зі статтею 2 Конституції є унітарною державою¹, дискусії щодо доцільності її реорганізації на засадах федералізму не припиняються з часу відновлення незалежності у 1991 році. О.Шаблій виділяє дві основні проблеми реформування системи територіального управління в Україні: удосконалення існуючого устрою і федералізацію².

Особливо гостро дилема з приводу вибору між унітарним чи федеративним державним устроєм стояла перед утвердженням Конституції України у 1996 році. Напередодні та одразу ж після відновлення державної незалежності України актуалізувалися намагання інституалізації Донецько-Дніпровського та Новоросійського регіонів. У західних областях діяла Галицька асамблея, що ухвалювала рішення з питань регіонального життя. В Ужгороді діяло т. зв. «Временное правительство Подкарпатской Руси», представники якого проводили відверту антиукраїнську пропаганду, закликаючи до «повної політичної та економічної незалежності» русинів. При цьому відцентрові тенденції та домагання федералізації набували загрозливої динаміки, що, на думку В.Кравченка, спонукало офіційний Київ запровадити інститут представника Президента України в областях і районах³.

Певні загрози сепаратизму в окремих регіонах України мають місце й на сучасному етапі. У статті 7 закону «Про основи національної безпеки України» серед основних реальних та потенційних загроз національній безпеці України, стабільності в суспільстві називаються «прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України»⁴.

Ще у жовтні 1991 року група наукових консультантів Секретаріату Верховної Ради України в загальних рисах підтримала ідею запровадження федеративної форми державного устрою⁵. Досить резонансним питанням щодо запровадження в Україні федеративного устрою стало на етапі підготовки проекту нової української конституції. Значна частина політичних, громадських та державних лідерів Донбасу, Півдня України та Криму активно пропагували закріплення в проекті Конституції України тези про федеративний устрій України, на відміну від зафіксованого в статті 104 унітарного⁶. Декілька проектів Конституції України на початковій стадії їх розробки містили елементи обмеженого федералізму. Зокрема, проект нової Конституції у редакції від 29 січня 1992 року передбачав запровадження на рівні областей (земель) і Республіки Крим адміністративної автономії. Тобто йшлося про формування державно-територіальних одиниць на засадах розмежування нормотворчих, установчих, контрольних і виконавчих функцій, які мали здійснюватися, відповідно, радами і виконавчими комітетами областей (земель). Натомість проект Конституції від 27 травня 1993 року передбачав не лише земельний поділ, а й прямо вказував на суб'єкта відображення регіональних інтересів, територіального представництва — Раду територій Верховної Ради України⁷.

Прихильники федералізації України зазвичай обґрунтовують свою точку зору суттєвими світоглядними, етнокультурними, соціально-економічними розбіжностями між різними регіонами України. Вважається, що «федерація створюється там і тоді, де і коли існують значні відмінності у національно-етнічному складі населення країни, історичних, культурних особливостях, значних територіальних відмінностях»⁸. Один з прихильників федералізації В. Глухов класифікує Україну як «фактично гетерогенну країну, яка логічно тяжіє до федерації, зі значними регіональними відмінностями та напругами»⁹.

Власне, федеративний устрій мав би послужити засобом нівелювання таких, об'єктивно існуючих, міжрегіональних протиріч.

Стверджується, що на засадах федерації можливо створити умови для забезпечення реального народовладдя для полікультурного за багатьма ознаками населення різних регіонів України. У 1993 році ідею федералізації регіонального управління Україною підтримав В.Поповкін, який вважав, що це дозволить погасити можливі регіональні конфлікти, демократизувати адміністративно-територіальний поділ, а Україна від цього загалом тільки виграє¹⁰.

Обґрунтування необхідності для України федеративної форми територіального устрою здійснено в дослідженнях В.Гриньова¹¹. Грунтуючись на історичному досвіді західних демократій, Т.Голікова намагається довести хибність точки зору, що федералізація України обов'язково призведе до сепаратизму¹². Про наявність низки переваг федеративного устрою заявляють також Є.Кулик та С.Яковенко¹³. Низка інших дослідників стверджує про необхідність вдосконалення адміністративно-територіального поділу України з орієнтацією на принципи регіонального управління з наданням регіонам (укрупненим областям) статусу, існуючого при федерально-земельному устрою¹⁴.

Заклики до реорганізації державного устрою України в напрямі до федералізації не знайшли адекватного відгуку і розуміння серед більшості суспільства та політикуму. На сьогодні у свідомості багатьох українців утвердилася точка зору про доцільність саме унітарного способу організації держави. За даними Центру імені О.Разумкова та КМІС у травні 2005 року повністю погоджувалися з ідеєю федеративного устрою України лише 12,6% населення України¹⁵. Результати соціологічних досліджень Київського Інституту проблем управління імені Горшеніна, проведених у 2008 році, зафіксували в Україні 22% прихильників федеративного устрою, з яких найбільше — 51% представляє Донбас¹⁶. Серед науковців панує загалом критичне, а іноді навіть вороже і несприйнятне ставлення до перспективи федералізації України.

Критика федералізму в Україні має двояку природу. З одного боку, ідея федералізму відкидається апріорі як повністю неприйнятна для України, а з іншого — розглядається як одна з ймовірних віддалених перспектив реорганізації її державного устрою. Відсутність підстав для федералізації України пояснюється різними обставинами та аргументами. Наприклад, М.Бортун зазначає, що «Україна відроджує свою державність на етнічних землях української нації, а це виключає умови для національно-державної федерації»¹⁷. У свою чергу, М.Яковина відзначає, що «сама

відсутність суб'єктів федерації підтверджує, що вимога федералізації не має фактичного та юридичного обґрунтування»¹⁸. Натомість М. Дністрянський наголошує на відсутності в Україні історичного досвіду та етнополітичних передумов федеративної організації, а також фактичній відсутності у світі прецеденту і правового механізму перетворення унітарної держави у федеративну¹⁹. Є. Кулик та С. Яковенко застерігають про відсутність в Україні досвіду федеративної організації²⁰. Не бачать вагомих підстав для перетворення України з унітарної держави на федеративну також М. Федчишин та В. Фрончко²¹. Інші науковці пов'язують неготовність нашої країни до федералізації з незначним періодом існування України як самостійної держави, а отже, відсутності стійкого державницького імунітету та неконсолідованості української нації²².

Намагання певних політичних кіл поставити питання про доцільність запровадження в Україні федеративно-територіального устрою на базі давніх історико-географічних регіонів (історичних земель) Ф. Заставний охарактеризував як «протиправну політичну акцію, спрямовану на порушення територіальної єдності нашої держави»²³. Серед ймовірних загроз федералізації України О. Шаблій відзначив: закріплення сформованих у минулому регіональних відмінностей у сфері мови, культури, етнонаціональних відносин; виникнення замість цілісної держави системи відчужених регіонів; стимулювання нового розділу ослабленої України між сусідніми державами і «воз'єднання» її частин, особливо східних, з Росією тощо²⁴. У наукових колах стверджується, що принцип федералізму в Україні не буде працювати на користь держави, оскільки веде до внутрішнього соціально-економічного розбалансування²⁵.

Слабким місцем у концепціях федералізації України називається соціально-психологічна невідповідність самого населення до її запровадження. Світовий досвід свідчить, що федеративна система може бути ефективною лише за умови реального народовладдя на загальнодержавному рівні та дієздатного самоврядування на місцях. Ця обставина була свого часу проаналізована класиком української політичної думки І. Франком. Аналізуючи проблеми державотворення на переломі ХІХ–ХХ століть у Російській імперії, І. Франко дійшов висновку, що утвердження національних автономій та федеративного устрою повинні ґрунтуватися насамперед на демократичних перетвореннях, забезпеченні прав та свобод громадян²⁶.

На безпідставності ототожнення федералізму та демократії вітчизняні науковці неодноразово акцентували увагу. Наприклад, О.Кононопцев відзначав, що «федералізм не є гарантом демократії, а інколи може вступати з нею у протиріччя»²⁷. Суть проблеми зводиться до того, що федералізм може стати ефективним виключно за умови утвердження реального самоврядування. У цьому контексті Т.Ковальчук та С.Тулуб стверджували, що «головним чинником, який унеможливить посилення регіонального сепаратизму, має бути суттєве підвищення статусу окремого населеного пункту як суб'єкта самоврядування»²⁸. Без такого підґрунтя є загроза т. зв. «місцевого тоталітаризму», коли регіональні псевдоеліти за пасивності населення узурпують у своїх руках реальну та необмежену владу. В цьому контексті В. Дейч застерігає, що федералізація України наразі неможлива через недостатній рівень соціальної відповідальності регіональних еліт²⁹. Підтвердженням цієї тези може слугувати вітчизняний досвід боротьби центральної та регіональних еліт за владні повноваження. Як відзначив В.Дергачов, «кримський досвід показав, що перехід до нового політико-адміністративного устрою вимагає часу для формування еліти з психологією, орієнтованою на демократичні принципи місцевого самоврядування»³⁰.

Федерацію часто розглядають як кінцеву мету еволюційної децентралізації системи влади в Україні. Р.Давидов у 1996 році відзначав, що ідея федералізації має право на існування, але поки що залишається передчасною³¹. Вважається, що ефективне управління будь-якою територією неможливе без надання їй широкої самостійності, економічної свободи і правової та економічної відповідальності³². Однак актуальним залишається питання, чи для забезпечення такої ефективності регіонального управління вислать наділення територіальних органів влади адміністративною автономією, чи необхідно цю автономію поширити також на політичну складову.

Серед вітчизняних науковців досить популярною є концепція запровадження у віддаленій перспективі в Україні т. зв. «обмеженого федералізму». Йдеться про наділення українських регіонів якнайширшою автономією у різних сферах, крім політичної. Група наукових консультантів Секретаріату Верховної Ради України, яка у жовтні 1991 року в цілому підтримала ідею запровадження федеративної форми державного устрою, водночас наголошувала, що «федералізація може запроваджуватися лише шляхом

наділення адміністративно-територіальних одиниць ширшими самоврядними правами, а не ознаками політичної автономії»³³.

Своє бачення автономізації регіонів у формі саме адміністративної автономії у 1993 році виклав М.Корнієнко, зазначаючи, що така адміністративна автономія запроваджується зверху, на підставі Конституції і спеціальних законів і не порушує унітарної сутності держави та єдності її території³⁴. Не виключав можливості розвитку вітчизняних соціально-економічних районів у федеральні самоуправні землі (провінції, штати) О.Шаблій, зазначаючи водночас, що такий розвиток подій можливий лише тоді, коли Україна окріпне настільки, що її унітарність гальмуватиме подальший соціально-економічний прогрес³⁵. Низка львівських науковців у 1998 році виступили з тезою про позбавлений політичних ознак економічний федералізм України як «один із визначальних напрямів коректування реформ і виходу країни із кризи»³⁶. Ідею федералізації України в контексті надання укрупненим регіонам більш широких самоврядних прав, на противагу «національному самовизначенню у вигляді територіальних автономій, у тому числі і у формі республік, держав у державі», обстоювали також С.Друзюк³⁷, М.Федчишин та В.Фрончко³⁸.

Дискусійним у контексті відмови України від федералізму залишається питання трактування такого феномена адміністративно-територіального устрою, як Автономна Республіка Крим. А.Транін класифікує автономію як утворення з особливим статусом, який передбачає обмежене право законодавства з низки питань внутрішнього розвитку певної території за контролем з боку центральної влади³⁹. Таким чином можна констатувати, що від звичайних адміністративно-територіальних утворень автономію відрізняє наявність не лише виконавчої чи адміністративної автономності, а й частково також автономності політичної, більш характерної для суб'єктів федерації. Однак поряд з певними спільними рисами, які притаманні суб'єктам федерації та автономії, ототожнювати їх усе ж не слід. Вважається, що, на відміну від суб'єктів федерації, автономні утворення хоча й мають свої власні органи законодавчої та виконавчої влади, власне законодавство, статут та деякі інші формальні ознаки державності (наприклад, внутрішнє громадянство, власну символіку), проте державними утвореннями вважатися не можуть⁴⁰.

Формальний статус Криму як невід'ємної складової частини України зафіксовано у розділі X Конституції України⁴¹. Однак,

по суті текст Конституції не дає однозначної відповіді про концептуальні межі автономності Криму: чи вони мають лише адміністративну природу, чи також політичну. Цю прогалину в Україні неодноразово пробували ліквідувати законодавчо. У статті 17 одного з законопроектів «Про адміністративно-територіальний устрій» пропонувалося звузити рамки автономії, визначаючи Крим виключно як «автономну адміністративно-територіальну одиницю»⁴².

Вважається, що існування в рамках унітарної держави адміністративних утворень з ознаками політичної автономії є недоцільним. Наприклад, В. Малес у 1994 році назвав існування «Кримської республіки» і «кримського народу» явищем надуманим і закликав до поступової еволюції цієї «республіки» в автономний край України із забезпеченням широких прав культурно-національної автономії, передусім для корінного населення⁴³. Зрозуміло, що така реакція на існування автономного утворення в рамках унітарної держави є очікуваною, оскільки завдяки саме існуванню Кримської автономії порушується принцип симетричності в організації територіального управління України. Як відзначив С. Телешун, «на думку більшості аналітиків, факт існування у складі унітарної України автономної адміністративної одиниці, якою є Автономна Республіка Крим, негативно впливає на політичні і державотворчі процеси в Українській державі»⁴⁴. Низка науковців дотримується думки, що перетворення Кримської області в Автономну Республіку «спричинила цілий ряд проблем, насамперед, політичних, правових, управлінських, майнових тощо, які донині в повному обсягу не вирішено»⁴⁵. Особливо актуальними в сучасному контексті залишаються загрози домагання з боку інших суб'єктів адміністративно-територіального устрою України аналогічного до кримського рівня автономії. З цього приводу варто навести думку В. Шикеринця про необхідність надання статусу автономії іншим регіонам, які були приєднані до радянської України у 1939–1945 роках: Північній Буковині, Східній Галичині, Бессарабії і Закарпаттю, оскільки «відмінності за менталітетом, господарським устроєм та суспільними відносинами в цих регіонах інші і досі різняться»⁴⁶.

Фактично впродовж тривалого часу з боку Києва мають місце намагання так чи інакше нівелювати політичну складову автономії Криму. Мотивуються такі заходи доцільністю подолання сепаратистських тенденцій, які створюють загрозу для збереження статус-кво у відносинах між Україною та Російською Федерацією.

Пошук дієвих методів розв'язання проблеми кримського сепаратизму здійснюють також вітчизняні науковці. Одним з варіантів розглядається реорганізація системи адміністративно-територіального устрою. Наприклад, І.Мазур запропонував подрібнити Крим на 5 департаментів або волостей з метою їхнього самоврядування та керованості із Центру⁴⁷.

Загалом кримську проблему слід розглядати ширше, ніж звичайне протистояння Києва та Сімферополя у питаннях перерозподілу владних повноважень. Серйозною перешкодою на шляху до загальнонаціональної єдності, на думку О.Майбороди, залишається характер відносин між кримськотатарським і слов'янським населенням Криму⁴⁸. Очевидно, що наділення Криму ознаками політичної автономії було свого часу цивілізованим, ефективним та загальноприйнятним шляхом розв'язання протиріч, які за іншого перебігу ситуації загрожували перейти у відкрите протистояння чи конфлікт. Можна стверджувати, що автономізація Криму стала засобом збереження територіальної цілісності України. Поряд з цим досвід вирішення спірних питань між центром та Кримським регіоном має безперечну практичну цінність і може в подальшому бути використаним в інших схожих ситуаціях. В.Дергачов відзначає, що Кримська автономія «служить моделлю можливого федеративного устрою України»⁴⁹. Вважається, що Автономна Республіка Крим є сьогодні своєрідним полігоном, на якому має бути відпрацьований механізм взаємовідносин місцевого та регіонального самоврядування, яке, слід сподіватися, згодом буде запроваджене в Україні⁵⁰.

Висновки. Хоча унітарність в Україні закріплена конституційно, не припиняються дискусії щодо доцільності її реорганізації на засадах федералізму. Необхідність федералізації України обґрунтовується зазвичай суттєвими світоглядними, етнокультурними, соціально-економічними розбіжностями між її регіонами. Однак реорганізація державного устрою України в напрямі федералізації на сьогодні не користується підтримкою переважної більшості суспільства, політикуму та науковців. Разом з цим слід вважати безпідставним повне ігнорування ідеї федералізму як однієї з концептуальних основ майбутньої адміністративно-територіальної організації України. Вважаємо, що за умови утвердження в Україні реального місцевого самоврядування федералізм може стати у перспективі дієвою моделлю територіальної організації нашої держави. У цьому контексті подальші дослідження цієї

проблеми повинні присвячуватися виявленню оптимальних масштабів політичної автономії адміністративних утворень, які б згодом могли стати суб'єктами федерації. Основним об'єктом таких досліджень є Автономна Республіка Крим як особлива форма сучасної територіальної організації України.

¹ Конституція України: прийнято на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

² Соціально-економічна географія України / За ред. О.І.Шаблія. — Львів: Світ, 1994. — С. 79.

³ Кравченко В. Єднання через різноманітність. Децентралізація влади і формування регіональних еліт в умовах демократичного оновлення суспільства // Розвиток громад і регіонів України / За ред. С.Максименка. — К., 1999. — С. 135.

⁴ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №39. — Ст. 351 (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-IV від 15 грудня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — №14. — Ст. 116).

⁵ Заяць І. Область: становлення сучасної регіональної політики в Україні // Право України. — 1997. — № 6. — С. 21.

⁶ Баранчук В. Роль місцевого самоврядування в становленні та реформуванні системи територіальної організації державної влади в Україні // Вісник державної служби України. — 1998. — № 4. — С. 69–70.

⁷ Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі варіанти їх вирішення / За заг. ред. В.Г.Яцуби. — К.: Вид-во Поліграфічного центру Українського ДАГП Мінекоресурсів України, 2003. — С. 13–14.

⁸ Там само. — С. 16.

⁹ Глухов В. Реформа равнодушия [Електронний ресурс] // Діалог. — 2005. — 11 июля. — Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/3604>

¹⁰ Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 101.

¹¹ Гриньов В.Б. Нова Україна: якою я її бачу — К.: Абрис, 1994. — С. 29, 37.

¹² Голікова Т. Регіональне самоврядування — шлях до демократизації суспільства // Регіональна економіка. — 1998. — № 3. — С. 145.

¹³ Кулик Є., Яковенко С. Моделі адміністративного поділу в демографічних межах територіальних систем // Регіональна економіка. — 1998. — № 3. — С. 149.

¹⁴ Трансформація моделі економіки України: ідеологія, протиріччя, перспективи / За ред. В.М.Гейця. — К.: Логос, 1999. — С. 409.

¹⁵ Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». — К.: НІСД, 2006. — С. 192.

¹⁶ Українці спроектували власну країну // Київський Інститут проблем управління імені Горшеніна. — 2009. — 18 березня / www.kipu.com.ua

¹⁷ Бортун М.І. Регіони без Федерації // Віче. — 1993. — № 7. — С. 112.

¹⁸ Яковина М. Держава і регіон. Як взаємодіяти владам // Віче. — 1993. — № 9. — С. 18.

¹⁹ Дністрянський М. Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму геополітики // Дзвін. — 1996. — № 8. — С. 102; його ж. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000. — С. 172.

²⁰ Кулик Є., Яковенко С. Моделі адміністративного поділу в демографічних межах територіальних систем // Регіональна економіка. — 1998. — № 3. — С. 151.

²¹ Федчишин М., Фрончко В. АТУ вчора, сьогодні і завтра // Віче. — 2000. — № 9. — С. 40.

²² Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі варіанти їх вирішення / За заг. ред. В.Г.Яцуби. — К.: Вид-во Поліграфічного центру Українського ДАГП Мінекоресурсів України, 2003. — С. 16.

²³ Заставний Ф.Д. Географія України: У 2 книгах. — Львів: Світ, 1994. — С. 357.

²⁴ Соціально-економічна географія України / За ред. О. І. Шаблія. — Львів: Світ, 1994. — С. 80.

²⁵ Соціально-економічне районування України / М.І.Долішній, М.М.Паламарчук, О.М.Паламарчук, Л.Т.Шевчук. — Львів, 1997. — С. 9.

²⁶ Франко І. Свобода і автономія // Іван Франко: Зібрання творів у 50 томах. — К.: Наукова думка. — Філософські праці. — 1986. — Т. 45. — С. 439–447.

²⁷ Конотощев О. С. Еволюція адміністративно-територіального устрою Наддніпрянської України // Актуальні проблеми державного управління. — 1999. — № 1. — С. 34.

²⁸ Ковальчук Т., Тулуб С. Від областей до краю. Реформа територіального устрою як необхідний крок демократичного розвитку // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 181. — С. 12.

²⁹ Дейч В.Б. Региональная целостность Украинского государства на современном этапе развития // Менеджер. Вісник Донецької державної академії управління. — 2005. — №4. — С. 22.

³⁰ Дергачев В. А. Геополитика. — К.: Вира-Р, 2000. — С. 241.

³¹ Давидов Р. Політико-правові засади децентралізації влади і розвитку місцевого самоврядування в Україні // Вісник Української академії державного управління. — 1996. — № 1. — С. 91.

³² Регіональна економіка: Навч. посібник / І.Михасюк, М.Янків, З.Залого, С.Сажинець. — Львів: Українські технології, 1998. — С. 182.

³³ Заяць І. Область: становлення сучасної регіональної політики в Україні // Право України. — 1997. — № 6. — С. 21.

³⁴ Корнієнко М. Місцеві ради. Легітимність надає життя // Віче. — 1993. — № 6. — С. 24.

³⁵ Соціально-економічна географія України / За ред. О.І.Шаблія. — Львів: Світ, 1994. — С. 448; Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. — Львів, ЛНУ, 2001. — С. 633.

³⁶ Регіональна економіка: навч. посібник / І.Михасюк, М.Янків, З.Залого, С.Сажинець. — С. 7.

³⁷ Друзюк С. Проблеми інституту місцевого самоврядування в аспекті конституційних поглядів М.С. Грушевського // Право України. — 1998. — № 3. — С. 88.

³⁸ Федчишин М., Фрончко В. АТУ вчора, сьогодні і завтра // Віче. — 2000. — № 9. — С. 40.

³⁹Транин А.А. Административно-территориальная организация капиталистического государства. — М.: Наука, 1984. — С. 19.

⁴⁰ Муніципальне право України / Кол. авт.; За заг. ред. В.Ф.Погорілка, О.Ф.Фрицького. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 155.

⁴¹ Конституція України: прийнято на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

⁴² Про адміністративно-територіальний устрій України: Проект Закону України від 8 липня 1997 р. / www.rada.gov.ua

⁴³ Малес В. Держава і регіони (До формування регіональної політики в Україні) // Розбудова держави. — 1994. — № 9. — С. 17.

⁴⁴ Телешун С. Конституційні засади територіального устрою України: альтернативи і перспективи // Віче. — 2000. — № 5. — С. 14.

⁴⁵ Пирожков С., Павлюк А. Адміністративно-територіальна реформа в Україні актуальні питання методології та практики // Економіка України. — 2005. — № 7. — С. 10.

⁴⁶ Шикеринець В. Адміністративно-територіальний устрій держави: моделі майбутнього (зарубіжний досвід) // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — Вип. 4 (24). — С. 68.

⁴⁷ Адміністративно-територіальна реформа: завдання, шляхи реалізації, критерії ефективності: Матеріали «круглого столу» / За ред. З.С.Варналія. — К.: ШСД, 2005. — С. 52–53.

⁴⁸ Майборода О. Загальнонаціональні і регіональні інтереси в сучасній Україні // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / Український незалежний центр політичних досліджень: За заг. ред. Ю.Тищенко. — К., 2006. — С. 123.

⁴⁹ Дергачев В. А. Геополітика. — С. 241.

⁵⁰ Муніципальне право України / Кол. авт.; За заг. ред. В.Ф.Погорілка, О.Ф.Фрицького. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 157.